

שיר הערש כאספקלריה לבעיות בהורות המוקדמת*

רמי בר-גורא

באחת משעות הטיפול, נפתח לפני פרק חשוב במאבק בין החושך והאור בשעת הערב ליד ערישת התינוק. הפציינטית, אם צעירה לשניים אמרה: "מרוב רוגז שאיננו נרדם לא יכולתי אפילו לשיר לו שיר ערש". והיא מצטטת בקול רועד: "היש כעוללי, היש כגוזלי, הלוואי וכאור פניו יאיר כן מזל"י¹ - ומוסיפה: "איזה מזלי, איזה גוזל"י". היא ממשיכה במרירות ובכאב: "כל-כך הרבה שינאה וכעס שאי-אפשר לשלוט על הידיים ועל הקול. ולכי תרדימי תינוק עם מילים מתוקות של שיר ערש". בין-רגע היא נזכרת בדוגמאות של מילים קשות מתוך שירי ערש בשפת ילדותה והיא מתרגמת לי. לומר את האמת, לא האמנתי שהטקסט אותנטי. חשבתי בלבי "זהו מעשה כשל, יש כאן דיסטורציה. לפני גם אתגר טיפולי וגם הרפתקאה טקסטואלית". התחלתי לקרוא בשירי ערש וגיליתי עולם מרתק שאני רוצה לחלק איתכם. אי אפשר לתפוס את שיר הערש כהלכה, אלא מנקודת המוצא של מצוקת ההורות, והיא תהיה ענייננו הראשון. בתפיסה הרווחת בחברה, ויכולה להיות מודגמת היטב ע"י ציורים ופסלים של אם וילד וכן ע"י שירים ובכללם שירי ערש, ההורות נתפסת בראש ובראשונה כזיקה מובהקת של אהבה, התמסרות, נתינה ומיטיבות, של רגשות חיוביים ואושר. אבל אין ההורות עשויה רק מן החומר הזה ואחת מבעיות היסוד שלה היא שאלת ההתמודדות עם העוינות והתוקפנות ההורית כלפי הילדים.

במאמרו המפורסם על הנרציסיזם משנת 1914, כתב זיגמונד פרויד את הדברים הבאים, שתרגמתי מאנגלית לעברית עם מעט השמטות: "אם נתבונן ביחסם של הורים אוהבים לילדיהם, יהיה עלינו להכיר בתחייתו ובהקמתו מחדש של הנרציסיזם שלהם שהוכרחו לנטשו לפני ימים רבים. וכך, כפויים הם ההורים ליחס לילד תכונות של שלימות - ללא אישורה של ההסתכלות המפוכחת וגם צריכים הם להתעלם מחולשותיו, וכך אף להתכחש למינותו של הילד. (אשר לילד) לא עוד ירעו לו מחלה ומוות, לא עוד ויתור על עונג והגבלה של רצונותיו.

* בעקבות הרצאה שהוגשה לחברה הפסיכואנליטית בישראל ירושלים, 1985.

ליכור של פרופ' אלעזר אילן שידע ואהב פסיכואנליזה ושירה גם יחד.

פורסם לראשונה ב"שיחות" כתב-עת ישראלי לפסיכותרפיה, כרך 1 הוב' מס' 1, אוגוסט 1986.

חוקי הטבע והחברה יתוקנו לכבודו ובשנית יהיה הילד למרכז הבריאה, "הוד מלכותו התינוק" כפי שאנו עצמנו דימיינו לעצמנו בשכבר הימים ... האהבה ההורית שכה נוגעת ללב וביסודה היא כה ילדותית איננה אחרת מאשר הנרציסיום ההורי שנולד מחדש אך מסגיר את טיבו הקודם גם כשהוא מתגלגל באהבת ההורה לילדו². פרויד מטיל אפוא ספק מסוים באידיאליזציה של אהבת ההורים, אבל לא חרג מעבר לשאלת האהבה ההורית. ובאמת, הוא התעניין באדיפוס הבן הרבה יותר ממה שהתעניין בליוס ויוקסטה הוריו, אשר בעצם חרצו את גורל בנם למוות הרחק מחיקם. אין לשער שפרויד לא ידע את שני הנוסחים המפורסמים של האודיפודיה. עפ"י הנוסח הקיקלי, קולל ליוס ע"י אבי הנער כריסיפוס, אחרי שבנו נחטף והובא לתבי ע"י ליוס ושם לא יכול לשאת את חרפתו ושלה יד בנפשו. הפגיעה של ליוס ההורה באדיפוס הבן היתה אפוא גזר דין אכזרי על משאלה מינית ראויה לעונש של ההורה שהתגשמה. עפ"י הנוסח הדלפי, רצה ליוס בבן זכר, אבל בפנותו לאל הדלפי נענה כי אם הוא רוצה לשלוט, אל לו לרצות בבן, שכן אם ייוולד לו בן - יירצח³. לפנינו אם כן שני פרוטוטיפים של בעיות הורות: תפיסת הילד כפרי חטא ותפיסת הילד כאיום על הקריירה של ההורה. בין כה ובין כה הילד נתפס ע"י ההורה כמזכרת עוון, כמיטרד, כאיום ולא כאובייקט של אהבה בלבד. נראה, על כן, כי אע"פ שפרויד התעניין בילד דרך הפריזמה של המבוגר שגדל מן הילד, נתקפחה אצלו ההתבוננות בילד דרך הפריזמה של המבוגר המגדל את הילד וכך נדחתה הפסיכולוגיה של ההורות כמה עשרות שנים מפני הפסיכולוגיה של הילדות.

אבל נדחה מעט את הסופיסטיקציה הקלינית ונתבונן בבעיה, ראשית כל מנקודת המבט של ההגינה הנפשית, וזו אומרת לנו כי החוויה ההורית - ליד צדדיה החיוביים והמפריים, רוויה גם בפגיעה אגואיסטית רבה ומכאיבה. ויניקוט⁴ טבע את המושג Primary maternal preoccupation, דהיינו התמכרות אימהית ראשונית שעניינה התגייסות אינטנסיבית של אמפטיה ואיכפתיות המכוונת לתינוק, מעין מונומניה בריאה ומחויבת הנסיבות. הרי זה מעין מענק לידה פסיכולוגי המתגבר את האם בדיוק בזמן הנחוץ כההליך נגד עייפות, אפיסת כוחות ונטייה להתנגדות למי שגרם להן - דהיינו לתינוק. ובאמת, הלא הלידה היא מעין אבן סימון בדרך ההורות בין שני פרקי דרך קשים: פרק-דרך אחד - ההריון, שהוא מבחינה מסוימת הסלמה של שינויי מערכות פיזיקאליים, פיזיולוגיים ופסיכולוגיים המביאים לעייפות ולהפרה של שיווי משקל קודם שמורגלים בו ולפיכך כל פגיעה בו היא איום על הרווחה, או בלשון יום-יום "הרעה בתנאי העבודה". פרק-דרך שני בהורות, המתחיל עם הלידה, ואשר עבור ראשיתו נטבע בהצלחה הביטוי "הריון מחוץ לרחם", גם הוא יוצר מרותקות

ועילות יום-יומיות לעייפות כתוצאה מהתוספות המאמץ של ההנקה, ההאכלה והטיפול וחוסר התיאום הבסיסי בין מחזורי עירות ושינה של האם ושל תינוקה. ולזה יש להוסיף התעוררות קשיים נפשיים שכיחים ואופייניים לצד אושר ההורות. מנקודת המבט של ההגינה הנפשית יש כאן גם תוספת של קשיים חדשים וגם הפחתה ביכולת ההתמודדות איתם בגלל הצטברות כרונית של עייפות. זהו בקירוב מצב העניינים הידוע בשם "תשישות קרב", המוחרף ומוכפל כידוע ע"י הגורמים המסורתיים של רמת הבשלות של האישה, מציאותם של גורמי סיוע ועזרה, חריפות הלחצים ופתאומיות הופעתם וכמובן ההיסטוריה האישית של האדם החשוף לקושי. אין פלא שוויניקוט שאל את עצמו איזה פיתרונות מכין הטבע למשבר האפשרי של האימהות ולתביעות הקשות שההורות מטילה מיד עם הלידה; כפי שהטבע דואג להכין חלב-אם שהוא הפתרון התזונתי המובחר לתינוק, כך אף קיים אצל האדם, כמו אצל בעלי החיים, גיוס מוגבר של התמכרות לתינוק התובעני שכל עול גידולו מוטל על המגדל אותו. אי אפשר אפוא להבין נכון את ההורות מבלי לשאול את השאלות כיצד מתמודדים ההורים עם הקשיים הנובעים מגידול הילדים. קשיים אלה נרמזו מעט בניסוחו הכללי של פרויד ב"על הפסיכואנליזה, חמש הרצאות"⁵: "הרגשות המתעוררים ביחסים אלה שבין הורים וילדיהם ובסמיכות לכך ביחסים שבין האחים הם לא רק חיוביים ואוהבים כי אם גם שליליים ועויינים". ב"פסיכולוגיה של ההמון והאנליזה של האני"⁶, הוא כותב: "הפסיכואנליזה יצאה ללמדנו, כי כמעט כל יחס אינטימי בין שני אנשים הנמשך זמן רב יותר - נישואין, ידידות, יחסי הורים וילדים - בכל יחס כזה מתהווה משקע של ריגשי מאיסה (אברסיה) ועוונות, אשר רק משום ההדחקה נמצאת תפיסתם מתחמקת". ובהערות שוליים הוא מוסיף: "יש אולי יוצא יחיד מכלל זה והוא יחסה של האם לבנה; יחס כזה מבוסס על נרציוס, אין תחרות מפריעה אותו לימים והוא נמצא מאושש כנקודת מוצא לבחירת-מושא מינית". וכאן נחזור אל הסופיסטיקציה הקלינית כדי להעלות ולו רק באורח קטלוגי כמה מהקונפליקטים הנפשיים האופייניים להורות. כולם אופייניים ורווחים מאוד והם עשויים להוסיף, כמובן, מעמסה וקושי על ההתמודדות של הורה. נקרא לדוגמה בשורותיו התמציתיות של דהולד שכל משפט שלו הוא נושא להרצאה בפני עצמה: "היות המבוגר להירה מסמל משבר התפתחותי נוסף בחיי המבוגרות, ומזין צורות חדשות של הסתגלות וחוויות ולעתים אירגון מחדש של צורות ורמות תיפקוד. שינויים נדרשים במעמד המריטלי, החברתי, הכלכלי ובסיגנון החיים האישי. למעלה מזה - התפקיד של ההורה מעורר אסוציאציות אינטרפסיכיות הקשורות לילדותו של ההורה ולהוריו. למשל חוסר הישע של הילד הרך עשוי להפעיל אצל ההורה פחד תוקפנות. סיפוק צרכי הילד עשוי להפעיל רגשות קינאה בהורים שצורכיהם לא סופקו היטב

בילדותם שלהם; הורים יכולים להפוך ולחזור עוד ועוד על מה שהתנסו בו כילדים. הורים עשויים להזדהות באופן לא מודע עם ילדיהם וליהנות הנאה יתירה מן הסיפוקים שהם עצמם לא נהנו מהם כילדים. הורים עשויים לתפוס את הילד כאיום ולחוות תחרותיות בקשר אליו; סדר הלידה, מינו של הילד, מראהו החיצוני, תכונותיו וכשרונותיו עשויים לקרב משמעויות מיוחדות אצל ההורה הקשורות בעברו שלו וכו'. אלה רק כמה דוגמאות של סוגי קונפליקט אשר מופעלים בהורה עם לידת הילד.

ככל שרבה עוצמתם של שרידי הפסיכופתולוגיה שבהורה, כך יגדל הסיכוי להפרעה מודעת או בלתי מודעת ביחסו לילד, וככל שמועטה עוצמתה של הפסיכופתולוגיה האישית, כך יגדל הסיכוי שהתפקיד ימלא ביעילות ובהתאמה לצרכים ההתפתחותיים של הילד. במהלך התפתחותו עשוי הילד לעורר מיני קונפליקטים וצורך בשידוד מערכות (ריאורגניזציה) אצל המבוגר עפ"י יכולת ההתמודדות של ההורה וע"פ דרכי ההתהדדות (רוורברציה) בין בעיות הילד ובעיות ההורה⁷. כל אלה מטלות נפשיות קשות שכל הורה מתמודד עימן, אם ברב ואם במעט, אם בהצלחה הניקנית במחיר כשלונות בלתי נמנעים ואם בתבוסה הגוררת מעגל קסמים שלילי והתרבות אכזבה, כעס ואיבה כנגד הילד הנתפס כגורם להם. תבוסה כזאת אנו רואים בתיסמונת של הילד המוכה, שם האיבה והדחייה כלפי התינוק מכריעות את הכף וכן אף בדוגמאות של נטישה מלאה או חלקית, התאכזרות או מניעת טיפול.

בספריהם של ליאון שלף "דורות מזה ומזה, על שינאת המבוגרים לבני נוער"⁸ ושל לוי דה מוס על "ההיסטוריה של הילדות"⁹, מובאות דוגמאות היסטוריות רבות, מהן אפשר ללמוד כי התאכזרות הורים לילדים, התאכזרות שהיום יביאו בגללה אנשים למשפט, היתה חזיון נפרץ באירופה ואין פוצה פה ומצפצף; האיבה לילד היתה מותרת ומקובלת ותרמה את חלקה המר לכל שאר אויבי הילדות הקטלניים: מגיפות, מחלות מידבקות, רעב, הפקרה לקור, עבודה גופנית ועוד. אבל, טיבעו של ההורה לא השתנה באותה מהירות בה השתנו התפיסות החברתיות והמשפטיות בנוגע להגנת הילד ולהבטחת שלומו, ועדיין קיים ושריר אותו עקרון שניסח פרויד ב"יצרים וגורלות יצרים": "כשהאובייקט הוא מקור לתחושת צער (דהיינו היפוכו של העונג), יש מגמה השואפת להגדיל את הרוחק בינו ובין האני ... אנו חשים בדחייה. ואנו שונאים אותו. שינאה זו עלולה אחרי כן להתגבר עד כדי נטייה לתקוף אותו, עד כדי כוונה להשמידו"¹⁰. אתם אומרים בוודאי בלבכם, ובצדק, כי אם נכונים כל הדברים האלה, נחוצה מידה רבה ועצומה של אהבה, סובלנות לכאב ולאכזבה, המעטה בערך הקושי ומציאת

סיפוק עצום בצדדים הטובים של הילד כדי להכריע את הכף לצד החיוב, שאם לא כן כיצד שרדנו וחיינו עד הלום? כותב דוד גוטמן משיקגו: "ניתן לומר כי הרציונל האבולוציוני לנרציסיזם עניינו פחות בשימור העצמי ויותר בשימור הקשר ההורי - ילדי שהוא חיוני לשימור המין לא פחות משהו חיוני לשימורו של היחיד"¹¹. הפסיכולוגיה של ההורות נתפסת פה כגורם משפיע בפסיכולוגיה של היחיד, וזאת התפתחות מרחיקת לכת לנוכח קביעתו השונה, אולי ההפוכה, של פרויד ב-1914, כי הנרציסיזם של האדם הוא הקובע את זיקתו הגרנדיוזית לילדו. גם גוטמן וגם ויניקוט הניחו כי שני תהליכים רבי עוצמה נידרשים על מנת להטות את כף ההורות שלא תהיה נוטה לצד האיבה בלבד. ויניקוט, כאמור, הניח את קיומה של ההתמכרות האימהית הראשונית, שהיא מהופכת לנטיית האיבה הטיבעית, וגוטמן שיער כי הנרציסיזם רב-העוצמה נועד לפאר ולרומם את התינוק הקטן שכה מייגע ופוגע בהורים המותשים וכך, בעזרת הנרציסיזם, הם חשים יותר בחוויה משכרת ורבת עוצמה, ופחות בעייפות, אכזבה ודחייה.

כ-25 שנים עברו בין הופעת מאמריהם של ויניקוט (1956) וגוטמן (1980). כ-15 שנה לפני פרסום מאמרו של ויניקוט, כתב קרל מנינגר, את ספרו "אהבה כנגד שנאה". מנינגר מפתח את הרעיון הבסיסי כי דיכוי האישה מביא לפורקן מחולק של התוקפנות שלה בין הגברים והילדים שבחיה. בהיותו משוכנע כי "פחדו האדם העיקריים אינם מפני עוצמתו של העולם אלא מפני הרוע של יצרי התוקפנות שבתוך האדם עצמו" הוא מצביע על "הפשעים המבוצעים בבלי-דעת ע"י אימהות כנגד ילדיהן" והוא מונה בין השאר "אי עקביות, איומים, התנגדות לפעילויות הילד מפני שהן טורדות את המבוגר, או מפני שהן מעוררות את הפחדים הניוירוטיים שלו, הפרת הבטחות, קטטות על עניינים טריביאליים, כפיית חרדות האם על הילד ... נטישת הילד, שיחודו, אמירת שקרים לילד. והגדול בפשעים כולם הוא השרשה של פילוסופיית חיים צבועה ובלתי ישרה"¹². וכך, בהביאו סיפור מן החיים, על בן שרצח את אימו, מנינגר טוען כביכול: חזרה התוקפנות לאכסניה שלה. מנינגר לא טעה באבחון רגיש של קשרים קורלטיביים ובמובן מסוים סיבתיים, אבל בנוגע לשאלת האחריות, הלך עפ"י רוח התקופה שלו, שניתן לאפיינה בעזרת המושג "האם הסכיזופרנוגנית", שהעמיס את כל המחויבות לגורל הבריאות הנפשית של האדם על כתפי אימו. תפיסה זו של אחריות בלעדית של האם על גורל ילדה, הוסיפה, כמובן, קושי על קושי ועול על עול. בנידון זה היה קשה פי כמה גורלה של אם ב-1950 מגורל הסבתא של אימה.

אנה פרויד כתבה ב-1954: "אכזבה ותיסכולים הם בלתי נמנעים ביחסי אם-ילד ... הטלת האשמה בהיווצרות הנירוזה האינפנטילית על חסרונותיה של האם

בראשית חיי ילדה איננה אלא הכללה מטעה וקלה מדי. עלינו לחתור, ביתר שאת ועמקות, לחקר היווצרותה של הנוירוזה"¹³. האם, שמניגר כתב ב-1942 על פשעיה, קיבלה עתה ריהביליטציה מסוימת, אבל כדי לקבל הבנה מלאה היתה זקוקה לויניקוט שתרם תרומה רבת, מקורית ואישית מאוד, להבנת האימהות מתוך חדירה מיוחדת במינה לעולם של ראשית החיים, כפי שהוא נחוה ע"י התינוק וע"י אימו.

במאמרו המפורסם על "שינאה בהעברה הנגדית" כותב ויניקוט (תרגום שלי ובהשמטות קלות); "אנו יודעים על אהבת האם ומעריכים את קיומה ואת עוצמתה, אביא כמה נימוקים להתהוותה של שינאת האם את תינוקה, גם אם הוא בן (וכאן רומז ויניקוט להערתו של פרויד מ-1921 ר.ב.ג.). התינוק הוא סכנה לגופה בהריון ובלידה. התינוק הוא הפרעה בחייה הפרטיים, אתגר ומכשול לעיסוקיה הנבחרים ... התינוק מכאיב לדדיה ... הוא אכזרי, איננו יודע רחם, נוהג בה כבשיפחה חרופה, משרתת ללא שכר ... עליה לאהוב אותו, כולל הפרשותיו, בכל מחיר ולמן הרגע הראשון ... אסור לה להיות חרדה כשתחזיקו בידיה. התינוק איננו תופס כלל מה היא עושה ומקריבה עבורו, ובמיוחד - אין הוא מניח לה לשנוא. הוא חשדן, מסרב לעתים לקבל את האוכל הטוב שלה וגורם לה לפקפק בעצמה". הוא ממשיך לפתח את רעיונו וכותב: "על האם להיות מסוגלת לשאת את שינאתה לתינוק מבלי שתוכל לעשות עימה דבר. היא איננה יכולה לבטא אותה כלפיו. אם איננה יכולה לחוות שינאה, בשל פחדה מפני מה שהיא מסוגלת לעשות לו - עליה להישען על המזוכיזם, וחושב אני שמכאן נובעת התיאוריה המסולפת של מזוכיזם טיבעי באישה" (זאת הערה נוספת וחשובה על תרומת פסיכולוגית-ההורות לעיצוב הפסיכולוגיה של המבוגר ר.ב.ג.). "המיוחד במינו באימהות, היא היכולת להיות כה נפגעת על-ידי תינוקה ולשנוא כל-כך מבלי לנקום בו, וכן היכולת לצפות לתגמולים אשר יבואו, או לא יבואו, באחד מהימים. אולי היא נעזרת בכמה שירי ערש שתוכל לשיר להנאת תינוקה שלאושרו אינו מבין את מילותיהן?

ינדנד נדנד על העץ נדנד

תישוב לה הרוח העריסה תתנדנד

ישבר הענף העריסה תיפול

מטה יפלו התינוק והכלי".

אין זה שיר ערש סנטימנטאלי. הסנטימנטאליות היא חסרת ערך להורים מפני שיש בה הכחשה של השינאה: סנטימנטאליות באם, אין בה כל טוב מנקודת

מבטו של התינוק. ספק הוא בעיני, אם במהלך גדילתו, יכול הילד לשאת את מלוא שינאתו בסביבה סנטימנטאלית. הוא זקוק לשינאה על מנת לשינא¹⁴.

2

ערכנו אפוא מסע קצר על כמה מקווי המיתאר הראשיים בתחום הפסיכולוגיה של ההורות, אך לפני שנפנה לבדיקה בלתי סנטימנטאלית של שיר הערש והפסיכולוגיה שלו, נבדוק את פרשת הערב, קו התפר בין היום ללילה, בין העירות לשינה. בסיפורו הקצר והמפורסם של ציכוב "רוצה לישון", מוצגת בצורה תמציתית ומאלפת ההתגוששות הלילית ליד ערש התינוק בין יצרי שימור הקיום והאגואיזם הביולוגי, המתבטאים בעייפות פיזית הצועקת לשינה ולמנוחה, ובין החובה לעמוד לרשות התינוק עפ"י צרכיו שלו. מאלפת ביותר בחירת גיבורת הסיפור: אין היא האם, אלא ילדה בת שלוש-עשרה, אומנת לתינוק מאונס ולא על-פי בחירתה, אשר נתלשה בעצמה בטרם עת מבית אימה. עוד לא קיבלה דיה וכבר נדרשת לתת. באופן כזה, עוקף ציכוב את הקונפליקט הקשה שבין שינאה רצחנית לתינוק מתיש ובין האימהות ואף-על-פי-כן הוא מציגו היטב. ולהלן קטעים מן הסיפור, בתרגומו של שנהר:

"לילה. וארקה האומנת, ילדה כבת שלוש-עשרה, מנענעת את העריסה בה שוכב התינוק, ומנהמת בחשאי: 'נומה, נומה, נומה ניס, זמר קל לך אנעים' ... התינוק בוכה. כבר מזמן נצטרד ונתיגע, אף-על-פי-כן הוא מוסיף ומצעק ואין לדעת אימתי יירגע. ווארקה רוצה לישון. עיניה נעצמות, ראשה נמשך כלפי מטה, הצוואר נכאב. אין היא יכולה להניע ריסיה או שפתיה, ונדמה לה כי פניה נצטמקו ... 'נומה, נומה, נומה ניס', מנהמת היא, 'זדיסה לך אטעים' ... בתנור מנסר הצרצור. בחדר הסמוך, מעבר לדלת, מנחרים בעל הבית והשוליה שלו ... העריסה חורקת כמצירה, וארקה עצמה מנהמת - וכל אלה מתמוזגים לנדנודה של מוסיקה לילית, המתוקה כל-כך לאוזן שעה שאת עולה על משכבך. ואילו עתה מוסיקה זו אינה אלא מקניטה, מעיקה, שכן היא נוסכת תנומה, ולישון אסור: אם תירדם וארקה חס ושלום אזי ילקו אותה נותני לחמה". וארקה חסרת השינה הוזה בהקיץ ונזכרת במות אביה שחרץ את גורלה להימסר כמשרתת-ואומנת. בתוך כך עוברות שעות הלילה - היא מוכה ע"י בעל הבית וע"י אישתו שקמה להיניק את התינוק ומחזירה אותו להשנתה, התינוק איננו חדל לבכות כל הלילה, בתוך כך עולה השחר ווארקה מתחילה יום עבודה מפרך שבסופו עדיין אין לה מנוחה - יש אורחים, עליה להביא יי"ש, דג מלוח - האורחים מסתלקים והתינוק שוב בוכה. זה לה לילה נוסף ללא רגע של מנוחה. שוב היא ליד התינוק: "נומה נומה, נומה ניס", מנהמת היא, "זמר קל לך אנעים" ... והתינוק פועה ומתייגע מרוב בכייה. רק זאת אינה מבינה: מהו אותו כוח המרתק את ידיה ורגליה, מעיק עליה ומשבית את חייה? היא מסתכלת על סביבותיה, מחפשת את הכוח כדי ליפטר ממנו,

ואינה מוצאת. היא מתעייפת מאוד, מצמצמת כוחותיה ועיניה, מציצה למעלה אל כתם האור הקורץ קריצות, מקשיבה אל הקול הפועה ומוצאת את האויב המשבית את חייה. אויב זה הוא - התינוק. היא צוחקת. תמיהה היא: דבר פעוט כזה כיצד נתעלם ממנה עד כה? דומה, כתם האור, הצללים והצרצור אף הם צוחקים ומיתמהים. דמיונה של וארקה מיתעתע. היא קמה מעל השרפרף, מחייכת בהרווחה, ובלא לעפעף בעיניה היא עוברת בחדר אילך ואילך. נעימה ומדגדגת המחשבה כי עוד מעט ותיפטר מן התינוק, המרתק אותה בידיה ורגליה ... להרוג את התינוק, ואחר כך - לישון, לישון, לישון ... וארקה צוחקת, קורצת בעיניה ומאיימת באצבע על אור המנורה. מתגנבת אל העריסה וגוחנת אל התינוק. לאחר שחינקה אותו היא מזדרזת ושוכבת על הריצפה, שוחקת מרוב שימחה על כי ניתן לה להרדם, וכעבור רגע כבר היא ישינה שינה עזה כמוות¹⁵. זמנו של הסיפור הוא המעבר שבין העירות לשינה. זהו זמן מועד לפורענות מפני שאיננו מתואם בין התינוק ובין הדמות המטפלת בו, מפני שבזמן הזה נאגרת כל עייפות היום ובו מייחלת האם למנוחתה, או לזמן פנוי לעיסוקי רווחה אחרים שאין התינוק במרכזם ועל פי הרוב לא למנוחה ולא לרווחה, אלא להשלמה של שאר חובות הבית והמשפחה. כדברי שיר ערש מן האוסף של לורקה:

ינומה נא ילדי נומה, כי רבה רבה המלאכה,
לכבס את בגדיך לך הטליאם כהלכה¹⁶.

מובן כי עייפות ומותשות אינן בנות ברית טובות לסבלנות ולשיקולים טובים, וכי שעת הערב, על סף השינה, היא נקודת מוקד לקונפליקט של איבה ואהבה. השינה עצמה, ככל שהיא רצויה ומיוחלת יש בה מימד מפחיד. היא קשורה לפי טיבעה לא רק במנוחה טובה ובצדדים גרסיבים נעימים, אלא גם באיבוד הדרגתי של השליטה והפיקוח, היא קשורה בחושך ובטשטוש הגבולות. יש בה אפוא כמאמר חז"ל בירושלמי ברכות דף ד' ע"ב "שינה אחת מששים למיתה", וכך נוסח ברכת השחר הראשונה "מודה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמתיי". יש אפוא מימד כפול בעיניים הנעצמות. אם לא תעצמנה עיני הילד בזמן עשויה תוקפנות האם להתעורר או להתחזק, ואם תעצמנה, יש לצד תשעה קבין של רווחה, קב אחד של חרדה, שיבין אותו היטב מי שנחרד בלילה למיטת התינוק, לרחשיו ולנשימתו.

נוכל לשאול אפוא מהם האמצעים שהתרבות נתנה בידי אימהות על מנת להתגבר על הקטע המשברי הזה של היממה על סף השינה. ניזכר ראשית כל בדמותו של איש החול. איש החול הוא דמות אגדית, הנקראת לעזרת שנת הילד

הבוששת לבוא: הוא זורה בעדינות גרגרי חול זהובים, אשר מפניהם נעצמות העיניים, ובעל העיניים הקטנות מפליג לעולם החלומות הטובים. שיר אמריקאי מתוק מבקש: Mr. Sandman send me a dream ובמבט ראשון, מר סנדמן שייך למישפחת הפיות הטובות. אם תבקשו תמצאו בדוחק איזשהו קשר אפשרי בין תחושת הדקירות הקלות שחשים לפעמים בעינים בזמן עייפות רבה, ובין רעיון החול הניזרה בעיניים, במחשבה שנייה, הרעיון תוקפני וקשה: לזרות חול בעיניים הוא מעשה אכזרי, המביא לעצימת עיניים כפויה ומכאיבה, כפי שאפשר לראות באי אלו סרטי אלימות, ולפעמים באופן נטורליסטי בקיץ על שפת הים בקטטות נימרצות של ילדים. אם כך, פירושו של השימוש באיש החול: "ישן מיד בנועם שאם לא כן אכעס ואכאיב אעניש". א.ת.א. הופמן בסיפורו המפורסם "איש החול", מפתח באופן פנטסטי - אך נאמן לאמת הנפשית - את הרעיון של דמות רעה ורצחנית השואפת לעקור עיני ילדים, והוא ממיט שואה ומוות על גיבור הסיפור¹⁷. איש החול, שמקצתו מיטיבה ומקרבת את השינה הטובה, ומרביתו מטילה אימה, הוא הנגיב של שיר הערש. ובאמת, מה עולה על דעתנו כשאומרים שיר ערש? גיתה כותב דרך עטו של וורטר הצעיר כך: "אינני מבקש עוד לקבל ... עידוד, הלהבה: הן תוסס לב זה מעצמו למדי, שיר ערש נחוץ לי ואותו מצאתי בשפע, בהומרוס שלי. לעתים כה קרובות אשכך את דמי הרוגש, למען ישקוט, כי לב כלבבי, מטולטל ומסוער מעודך לא ראיתי". שיר הערש פירושו אפוא מה שיביא מנוחה ורוגע, מעין pacifier, וכך קוראים באנגלית למוצץ הניתן בפי התינוקות להרגיעם ולהשקטים בפרט לקראת השינה.

ש"י עגנון, בסיפור מוקדם "בארה של מרים", שהתפרסם ב"הפועל הצעיר" ב-1.7.1909, כותב: "אומנם רוב דבריה של אימו לא היו אולי די מובנים אז לפי שנות הילד, ברם קולה היה כל כך רך ועצוב והיה מזלף כשמן הטוב בעצמותיו וריחו שלא פג אפילו בימי עוניו היה מעדן אותו עכשיו". וכך רבים זוכרים את שיר הערש.

מה סודו של שיר הערש שהוא מצליח לזלף כשמן הטוב בעצמות, שריחו הטוב לא פג מילדות עד זיקנה, שהוא מוקד לגעגועים ואוקיאניים! חוברים בו יחד כמה יסודות המכפילים כפל - מיטיבות: ראשית, אין הוא מיועד להולכים כמו שיר הלכת ואף לא ליושבים בהרצאה או בקונצרט: מיועד הוא לשוכבים, מכורבלים בערש טובה או בידי אמא, והרי זו התחלה משובחת. שנית, הוא מושמע במיטב קולה של הדמות המיטיבה ולפעמים מתוך קירבה עד כדי כך שרטט הנשימה נשמע עם השיר. שלישית, עומדת לרשות שיר הערש מיטב המוסיקה, ואין מי שאיננו זוכר באהבה שיר ערש זה או אחר, ולמוסיקולוגים מלאכה נאה לנתח את

סגולותיה הנעימות של מנגינת שיר הערש שהיא בעלת איפיון לעצמה. ורביעית, אלה המילים הטובות האורגות בחוטי כסף של קרני ירח טוב את מיטב ההבטחות - צימוקים, שקדים, מתנות, אהבה, חלומות מתוקים, הבטחת שמירה וקירבה. אבל, אם נעיין מקרוב נמצא בשירי הערש גם סיגים אחרים. במבט ראשון הם נראים צורמים, הרי זה לנו אתגר להבנה.

בשיר ערש ישן-נושן של אפרים דב ליפשיץ "נומה פרח בני מחמדי ערשך כי אניע"¹⁸, משירי הערש הראשונים שנכתבו בעברית, בתקופת ההשכלה, שטות להן על הגלים השלווים והמרגיעים של הלחן העממי המפורסם מילים המעוררות תימהון. אחרי "נומה פרח בני מחמדי ערשך כי אניע", אנו שומעים "מחייך העתידים שיחות לך אביע", ועתה מופיעים 12 בתים ובהם: "ראשית אגיד לך מחמדי עיברי כי הינך" ואח"כ "בן עם מורדף בלתי - חשך אומלל אין כמוהו" - ואח"כ מוביל השיר לארץ-ישראל אשר "שמה תהיה מה שתהי - כורס, יוגב, רועה, אכר, אך לא רועה-רוח". תוכלו לומר: אין לך שעה שאיננה יפה להורים יהודיים ללמד את הילד דבר חשוב אפילו בשעת הרדמו, וגם אם איננו מבין את השיעור ההסטוריוסופי בחרוזים - אין להחמיץ הזדמנות דידקטית. בכל זאת אין הדבר מסתבר כל-כך בקלות, כיצד דווקא בשעת ההרדמה מרצים בפני הילד על הגורל היהודי המר, הרי זה כאילו שרנו לו: "הינך אדם, סופך מיתה ועד כי שם תגיע פחד וחלום אימים לבבך יניע". גם אם הדברים האלה נכונים - אין זו השעה המתאימה כשהוא על סף השינה להודיעו אותם. ובאמת מעידים שני הבתים האחרונים של שיר הערש הזה כי המבוגר הדידקטי נסוג מן הקתדרה אל העריסה עם תחושה אפולוגטית של מי שהוזמן ללטף ותפס את עצמו שורט בצפורניים: "עוד לי רבות בני מחמדי עתה לך הביע, אך יראתי כי מנוחתך עתה רק אפריע, טרם תדע עמל דאגה תערב לך התנומה, רב לי הגד לך עתידות - נומה נומה נומה". כיוצא בזה שיר ערש מפורסם של טשרניחובסקי: "נטשו צללים דום ציפורים נומה בני אפרוחי". מעטים מאתנו זוכרים לאן מגיע השיר במהירות מן הצללים, הציפורים והאפרוח הנם. "עיברי הינך בני, אך זהו אושרך גם אסונך" ואח"כ "גבר תהיה, יד אכזרים תהיה בך אפרוחי", כך כתב טשרניחובסקי ב-1896 ו-40 שנה אח"כ בשיר ערש אחר הוא מרדים את הילד, הפעם ילד ארצישראלי, בעזרת השורות הבאות, עתה כבר בהברה ספרדית: "ילד ילד לי ניתן חיבלתניו אל קול התן, ילידיתניו אל קול פצצה בן חלוץ וחלוצה, נומה נומה נום נומה נום" ואח"כ: "שה חולה, פרוץ הלול ומישמרת על הגבול ודלה עוד הקבוצה גדל מהר בן חלוצה, נומה נומה נום, נומה נומה נום".

כמה מסקנות אפשר להוציא כבר עתה ממה שראינו. הראשונה: אע"פ ששיר

הערש הוא שיר מעשי המכוון להרגיע את הילד ולהנעים לו את המעבר לשינה, אין בו מילים ורעיונות נעימים ומטיבים בלבד; השנייה: שיר הערש איננו פיידוצנטרי ומכוון אך ורק כנגד צורכי הילד. יש בו לא מעט מרחשי הלב של המבוגר; והשלישית: אפשר למצוא בשיר הערש גם מילים ותכנים בעלי אופי קשה, תוקפני ומריר. יחד עם זה אני מבקש להזכירכם את הפער שבוודאי חשתם בו, בין התכנים מעוררי השאלה שבשיר הערש ובין הנעימות של המנגינה ובוודאי של הסיטואציה. נבחן עתה את שיר הערש המפורסם של עמנואל הרוסי "שכב בני, שכב במנוחה". גם כאן על גלי מנגינה עממית ניפלאה ובצד מילות-ערש מיטיבות, נוכל למצוא לקח דידקטי: "אסור אסור להתעצל", "אסור אסור להתייאש" ואף בשורות איוב המתאימות יותר לשידור בחדשות מאשר לשיר ערש: "בוערת הגרון בתל-יוסף וגם מבית אלפא עולה עשן". אבל אין דומות המילים הקשות למנגינה הנעימה המובילה אותן. לורקה הבחין בזה יפה כשכתב על שירי הערש של עמו "מילות השיר יש והן שטות כנגד השינה, הן מעלות ריגושים והמנגינה - מרדימה"¹⁶.

עכשיו, כשעמדנו על טיבו המיוחד של שיר הערש היכול גם להכיל תכנים מפחידים, תוקפנים, קשים ומרים ויחד עם זה להפיג את עוקצם ע"י המירקם הכללי המיטיב והנעים שלו, אנו יכולים לתור בארץ שירי הערש ובצד נומי נוס, שן תישן ואיי - לי - לו - לי וגדי צחור וירח טוב, אותם אנו זוכרים היטב - נעיין בצד האחר שלהם; אנו רשאים להניח כי שיר הערש מבטא גם את מצוקת ההורה - שהכרנו אותה והכרנו בה, והוא מסייע לו בקונפליקט ובאמביוולנטיות שבין עייפות, קוצר רוח, כעס ואיבה, ובין הבהלה מהם והרצון להיות מיטיב וטוב. הנה שיר ערש אידי מפורסם של מרדכי גבירטיג בתרגומו של משה סחר. בשיר זה תלונת האם וכעסה מרוככים מאד¹⁸:

יענקלה

נומה בני עצום את העיניים
 הו נומה נומה יענקלה שלי
 הילד שצמחו לו השיניים
 אינו נרדם בלי אי לו לי לו לי

הילד שצמחו לו השיניים
 ועוד מעט לחדד יתקבל
 הילד שילמד חומש ורש"י
 עדין פה בוכה ומיילל

הילד שילמד חומש ורשיי
האבא מתלהב: "ייהיה גאון"
הילד שיגדל בחור בן חיל
אינו מניח רגע קט לישון

הילד שיגדל בחור בן חיל
וחיל יעשה בעסקיו
הילד שיהיה חתן עם תואר
עדיין פה מרטיב את מכנסיו

הו נומה חתני שלי בינתיים
אתה עושה צרות ולא נרדם
אימך תזיל דמעות רבות כמים
עד שתגדל, תהיה לבן-אדם.

מבעד לתלונה המרוככת, שקופה המישאלה שיענקלה יגדל כבר, שפירושה גם להתפטר מתלאות הגידול שלו. כעין זה שיר ערש צרפתי, תמים כאחיו האידן, "דודומינטה", ובתרגום חופשי לעברית:

"נומי חמודה לי נומי קטנטנה לי
נומי נומי נומי בגיל עשרים תקומי
עברו עשרים שנה ורתי התחתנה!"

האם השרה שיר ערש זה קיצרת-רוח מן האם השרה את שיר הערש הקודם, וחסרה את ההדרגה היפה של גדילת הילד, ואולי יש כאן רמז דק מן הדק - תתחתני, תהיי לאם ויעלה לך בחלקך מה שיש לי עתה עימך. בשיר ערש אידי אחר של ברוך שפיר בתרגומו של שמשון מלצר¹⁹ המרירות צועדת צעד קדימה: "יתחת גג, שם עריסה, מתנווד שם עכביש, את כל חיותי מצץ לי, את הדלות הוריש". מול תחושת ההתרוקנות וההתרוששות ההורית שהשיר הזה קושר עם העריסה לא יפלא ששיר אחר לוקח נקם ושילם מן הילד: שיר ערש אידי אחר מספר לצלילי מנגינה נעימה: "נומה בני מחמדי עצום עיניך ובריא תקום. אתה מתפנק בוכה ולא רוצה לישון ומכאיב לאמך, רק לשיר ולנענע את עריסתך אתה מבקש". כך מופיע השיר באנתולוגיה מודרנית של שירי-עם אידיים²⁰. בעזרתו של מאיר נוי, חוקר שיר-העם היהודי, נפגשתי עם כמה גירסאות ישנות של המשך השיר הזה שהיו כפי הנראה כל-כך קשות לעורך האנתולוגיה עד-שחשבן לבלתי

אפשריות והשמיטן. וכך הוא ההמשך: "הזקנים והזקנות יושבים בחוץ עם חרבות, ולחרבות - חודים ארוכים, ילד שהם מוצאים אותו בוכה יחטפוהו ויזרקוהו לתוך הברא", וכיוצא בזה גירסאות נוספות. השמטה או שיכחה של בתים תוקפניים כאלה בשירי ערש דומה להשמטה של בתים דידיקטיים בשירי ערש אחרים - זו גם זו רואות בשיר הערש מיקדש מעט של אהבה ולכן רואות את מה שצורם את האהבה בבחינת צלם בהיכל. והנה מצב עניינים זה עצמו הוא העומד במרכז חווית שיר הערש מבחינת ההורה המשתמש בו ומבקש להכריע את רחשי הלב הנתפסים כרעים ולהביסם בעזרת רחשי הלב החמים והטובים. אלא שהפיתרון האחד, של השמטה, הכחשה, סופרסיה, הוא נמוך יותר מהפיתרון השני של הכלה בתוך מירקם שיש בו מקום לזה גם לזה.

לורקה, שאסף שירי ערש ספרדיים עממיים, חש היטב בצד האחר של שירי ערש שליקט במסירות וכתב: "על עצבותם הנוקבת של שירי הערש שלנו, שלהם המנגינות העצובות ביותר והמילים המיואשות ביותר, אשר צריכות להמתיק את שנתם של הפעוטות, אבל מועדות לחבל ברגישותם. דווקא לשנת הילד ייחדה ספרד את השיר המתבוסס בדמו. כיצד זה, דווקא לשיר הערש חדר המר? על אף אהבתן לילדיהן אין הנשים יכולות שלא לשיר על אכזבתן מן החיים. את השירים האלה חיברו הנשים העניות שהילד למעמסה עליהן, מעין צלב כבד מנשוא". והוא מדגים מתוך האוסף שלו: "תינוק זה שאני נושאת על צוארי - פרי אהבה הינו ושמו ויטוריו. אל מלא רחמים המצא לי חבל ולא אשא עוד ויטוריו על צוארי." ובשיר ערש אחר: "שם הרחק בקצה הרחוב חג לו עיט על הקן. אומרים כי בא לקחת את הגוזל המסכן"²¹. דווקא שירי ערש קשים אלה של אימהות שמצוקתן קשה מנשוא, מראים את הקווים הקשים הניגלים לעתים בהורות ומובעים גם בשיר הערש ונוכל לנסחם כך: בן מוות מי שיפגע בי גם אם בני הוא - בת-מוות מי שתפגע בבנה - עייפתי עד מוות מן הטלטולים הקשים האלה - כה קשה לעתים להיות טוב.

לסיום אני מבקש להביא בפניכם שיר ערש תמים ופשוט של ריבה בויארסקיה²² בתרגומו של אוריאל אופק (שתרגם אנתולוגיה עשירה של שירי ערש אידיים) שיכול להציג יפה את התרכבותם של הגורמים התוקפניים בתוך החומר המיטיב של שירי הערש ובעיקר - את המישאלה להשיג שוב שליטה והרמוניה למרות התוקפנות:

סבתהילה מורטה נוצות
פוך, נוצות ועוד

כר יהיה ליוסלה

של אריג ורוד

נומה, בני,

נומה, בני,

נומה במנוחה.

רוח ארובה תניע,

אבא אנשים מסיע ...

אי-לי לו-לי-לי,

נומה מחמלי.

אבא עם העגלה,

אבא עוד רחוק.

סוס קטן יביא לך:

"יוסקה, דהר כחוק!"

אבא על העגלה

עם דב-בר הגביר

נומה, יוסלה שלי

דעם גביר זאל זיין פאר דיר ...

אבא עם העגלה

ממהר לשוב.

הוא רוצה את יוסלה

לחבק-בק שוב ...

אבא, בא בעגלה,

הדלת כבר פתוחה ...

נעלים - זוג נפלא -

הוא הביא לך.

היסוד התוקפני ניסתר במריטת הנוצות; ולא אימא היא המורטת, אלא אימא אחרת, ולא עוד אלא סבתהילה, והמריטה - לשם כר נוצות רך לילד, אך אפשר לומר כי זו דוגמא נאה לריכוך התוקפנות. ואח"כ המוטיב השכיח כל-כך בשירי ערש: אבא איננו כאן - אבא עסוק בפרנסה "אבא הלך לעבודה וחזור עם צאת

הלבנה יביא לך מתנה"; מוטיב זה עם שהוא מבטא לפעמים את המציאות הוא מכיל גם את המישאלה כי הגורם השומר והמגן שמוטלת עליו ההגנה מפני פורענות ישוב וינסוך ביטחון אם כי אין הוא כרגע כאן ועכשיו; זאת גם קריאה של האם להגנה מפני הכעס היכול לתקוף את הילד אם יכריע את המאזן שיכול להיות רופף כל-כך על סף השינה. על הסיכון של הפגיעה בילד המעורר אשמה יש להביא, או על כל פנים להבטיח, מתנה; לפעמים מוצאים בשיר הערש במקום הבטחת מתנה - התנצלות לקראת סוף השיר שיש לה כנראה סיבה דומה. באורח דומה אפשר להבין את נוכחותם של אירועי מילחמה, סכנה ופחד בשיר הערש כהשתקפות של הסכנה הפנימית של התוקפנות היוצרת פחד פנימי ודורשת מאבק ומילחמה פנימיים כנגדה. נראה אפוא כי שירי הערש מאפשרים דהטוקסיקציה של התוקפנות והאיבה ההורית באמצעות מתכונת תרבותית מוכנה המעמידה לשרות ההורות בגיל הרך הזדמנות מצוינת לרקונסיליאציה (מפגש של פיוס) של רגשות אמביוולנטיים וקונפליקטואליים שהיו יכולים לסכן את הרגשת העצמי של ההורה ואת מהלך ההרדמה של הילד. אם כי שירי הערש אינם נחשבים לגולת הכותרת של אמנות השירה והמוסיקה, הם מייצגים היטב את תרומתו של הפיתרון האמנותי לחיי הנפש של האדם, סוגיה שפרופ' פנחס נוי חקר והאיר את עינינו בהבנתה²³.

במאמרו מ-1979 על "יצירתה של הצורה באמנות, גישה של פסיכולוגית האני ליצירתיות" הוא כותב: "פיתרונו של האמן היוצר הוא בדיוק היפוכו הדינמי של הפיתרון הנוירוטי. נירוזה היא מאמץ לשמר סדר ושיווי מישקל פנימיים העולה במחיר מניעת ביטויה החופשי של המישאלה המסוכנת, דורש פיצול וכדברי קרנברג "החזקה פעילה במערכות הזדהות בעלות כיוונים הפוכים כך שתהיינה ניפרדות זו מזו".

בניגוד לפיתרון הנוירוטי מצביע נוי על "המאמץ הבלתי נלאה של האמן היוצר למצוא את הצורה המושלמת. זהו חלק מן המאמצים המארגנים של האני שלו לתפוס מתכונת שתאפשר לו לארגן חלקים של עצמו לסדר מושלם ולאחד את הניגודים שבתוכו לתבנית אינטגרטיבית". כך האמן וכך האדם, כך השיר שלדברי הופר²⁴ "הוא מתרחש בנקודת ההצטלבות שם ניפגשים הניגודים הדינמיים הכלולים בקוסמוס של ההיגד השירי והם עולים במקהלה או מתוזמרים גם יחד" - וכך שיר הערש.

ספרות:

1. "היש כעוללי היש כגוזלי" ... שירי ילדים ח.נ. ביאליק
2. Freud, S., St. Ed.,: XIV, 1914.
3. שתי הוורסיות של האוידיפודיה עפ"י נתן שפיגל, תולדות הטרגדיה היוונית, פרסומי הר הצופים, תשמ"ב.
4. Winnicott D.W. 1955, Primary Maternal Preoccupation. In: **Collected Papers**, 1958.
5. Freud, S., St. Ed.,: XI, 1909.
6. Freud, S. St. Ed.,: XVIII, 1921.
7. Dewald, P.A., Adult Phases of the Life Cycle. in: Greenspan Pollock (eds.), **The Course of Life**. VI. III, 1980.
8. Sheleff. L., **Generations Apart, Adult Hostility to Youth**. McGraw Hill, 1981.
9. De Mause (ed.) **The History of Childhood**. Harper Torchbooks, 1974.
10. Freud, S., St. Ed.,: XIV, 1915.
11. Gutmann, D.L., Psychoanalysis and Aging: A Developmental View. in: Greenspan Pollock (eds.) **The Course of life**. VI. III, 1980.
12. Menninger, K., **Love against hate**. Hartcourt, 1942.
13. Freud, A., **Problems of Infantile Neurosis**. P.S.C.: IX. 1954.
14. Winnicott, D.W., Hate in the Countertransference. in: **Collected Papers**. 1958.
15. אנטון ציכוב, רוצה לישון. מתוך: הערבה ועוד ספורים. עברית: שנהר. ספרית פועלים, 1959.
16. פרדריקו, גארסיה, לורקה, שירי הערש הספרדיים. אופקים, כרך י', 1956.

17. א.ת.א, הופמן, איש החול. בתרגומה של נילי מירסקי. בתוך: קדירת הזהב וסיפורים אחרים. ספרי סימן קריאה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1983.
18. "נומה פרח בני מחמדי" ... אנתולוגיה: שיר לאלף עריסות. בעריכת אסתר לנואל וגיל אלדמע, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד.
19. "נומה בני מחמדי עצום עיניך" ... באנתולוגיה לשירי עם בידיש, בעריכת וינקובצקי, קובנר ולייכטר, פרסומי הר הצופים, תשמ"ג.
20. "הזקנים והזקנות יושבים בחוץ עם חרבות" ... אנתולוגיה של גינצבורג - מרק, 1901 תרגום לעברית של מאיר נוי.
21. פרדריקו, גארסיה, לורקה, שם.
22. "סבתה'לה מורטה נוצות ..." אנתולוגיה שירי עו"ש ליענקלה. בעריכת בנימין כץ וברכה קופשטיין, תרגום לעברית: אוריאל אפק, שלום, 1983.
23. Noy, P. From Creation in Art: An Ego Psychological Approach to Creativity. P.Q., 1979.
24. הציטוט מהופר 1965, מובא במאמרו של נוי.